

ГІПО- І ГІПЕРОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ У СФЕРІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВ

У статті розкрито сутність гіпо-гіперонімічних відношень фразеологізмів на матеріалі різноструктурних мов. Подано визначення термінопонять "фразеологічна одиниця", "гіпонім" та "гіперонім" крізь призму фразеології різноструктурних мов. Обґрунтовано значення фразеології у вузькому та широкому розумінні. З'ясовано мотивованість фразеологізмів у різноструктурних мовах. Окреслено важливість міждисциплінарного дослідження гіпо- та гіперонімічних відношень у сфері фразеології. Увагу приділено проблемі загального й конкретного значень фразеологічних одиниць.

Дослідження гіпо-гіперонімії, порівняно з іншими відношеннями, є ускладненим через взаємодію одиниць різних рівнів узагальнення, тобто відмінної семантичної структури. Указані відношення, оминаючи фразеологічний аспект, ставали предметом спеціального вивчення на лексичному рівні на матеріалі різних мов у сучасних дослідженнях А. А. Денисової, О. Н. Каверіної, О. А. Коновалової, Н. Д. Коновченко, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк, Т. І. Панько.

Останнім часом в руслі структурно-семантичних, компаративних та лінгво-культурологічних досліджень фразеології науковці (Г. Л. Пермяков, В. О. Чередниченко, О. В. Кунін, Я. А. Баран, К. І. Мізін та інші) все більше заглиблюються у відношення семантичних і структурних планів. При вивченні фразеологізмів на матеріалі різноструктурних мов це має особливе значення, оскільки, семантика і форма фразеологічних одиниць (далі ФО), як відомо, зазнають взаємної компресії при запозиченні, перекладі або зіставленні з аналогами інших мов.

Більшість досліджень зосереджує свою увагу на багатозначності, синонімії, аналогії тощо, тоді як першорядні проблеми міжмовної еквівалентності, співвідношення загального та конкретного фразеологічних значень, обсяг семантики ФО меншою мірою стають предметом вивчення. На нашу думку, центральною категорією, яка дозволяє об'єднати проблеми співвідношення (відмінності, включення, тотожності тощо) значень ФО у різноструктурних мовах є відношення гіпо- та гіперонімії. Вказана проблема є пріоритетною у межах цієї статті. Оскільки кожна лінгвокультура по-своєму членує світ, в тому числі й непередметний (знання, уявлення, категорії), то одні й ті ж його реалії виявляються по-різному охопленими фразеологічною картиною світу (фразеологізовані). У зв'язку з цим видається слушним вважати поняття гіпо- й гіперонімії своєрідними категоризованими виявами конкретного й загального в значенні мовних одиниць. Наприклад, у фразеологічному ряді *звернути увагу, накинути оком, нерівно дихати* можна помітити, що значення кожної наступної ФО є менш загальним й уключається в екстенціонал попередньої, тобто кожна наступна ФО є гіпонімом.

Основною метою статті є вивчення гіпо- і гіперонімічних відношень у сфері фразеологізмів різноструктурних мов.

Поняття "фразеологічна одиниця" є найзагальнішим, оскільки включення мовних одиниць до ФО визначається єдиним критерієм – відтворюваністю. До такого висновку доходимо в результаті аналізу дефініцій, наведених у лінгвістичних працях. Так, у М. М. Шанського знаходимо: "Фразеологізм, фразеологічна одиниця – загальна назва семантично пов'язаних сполучень слів, які не продукуються в мовленні (як подібні до них за формою синтаксичні структури – словосполучення чи речення), а *відтворюються* у ній у соціально закріпленому за ними стійкому змістовому значенні й певному лексико-граматичному складі. Семантичні зрушення у значеннях лексичних компонентів, усталеність і відтворюваність – ... універсальні й відмінні ознаки фразеологізму" [1: 43].

Уживання поняття "фразеологічна одиниця" подібно до М. М. Шанського репрезентує традицію послуговування терміном ФО в широкому розумінні. Такої ж думки притримується В. М. Ярцева, розглядаючи фразеологізм як загальну назву *семантично пов'язаних* словосполук і речень, котрі відтворюються у мовленні в фіксованому співвідношенні семантичної структури й певного лексико-граматичного складу [2: 559]. Широке розуміння фразеологізму ґрунтується на визнанні *усталеності* фразеологічної одиниці як основного принципу, який визначає "кордони" фразеології. На основі цього принципу С. І. Ожегов сформулював свою теорію "двох фразеологій", виділивши фразеологію "у вузькому розумінні" і фразеологію "в широкому розумінні". Фразеологія у вузькому смислі – це сфера словосполучень, які "володіють певними структурними особливостями і є, разом з окремими словами, засобами побудови речень або елементами речень"; фразеологія в широкому смислі – крилаті вирази, прислів'я приказки та ін. [3: 194-195].

Звужене поняття ФО сягає праць Ш. Баллі, який основну диференційну ознаку фразеологізмів вбачав у єдності їх значення, котре, на його думку, виявляється у тотожності усього виразу одному слову-

ідентифікатору [4: 87-111]. Тобто для того, щоб вважатися фразеологізмом, стала словосполука за своїм змістом повинна обов'язково бути рівнозначною одному слову. Таке ж твердження висловлює й Л. П. Крисін, який розглядає фразеологізм як стале поєднання слів, значення якого відрізняється від простої суми значень слів, що утворюють його [7: 760].

Вивчення гіпо-гіперонімії у фразеології різноструктурних мов актуальне, оскільки пов'язане з практичними потребами адекватного перекладу, навчання мови тощо, що загалом збігається з практичним значенням нашого дослідження. Методологічною проблемою тут виявляється відсутність прийнятого терміноапарату для опису таких відношень ФО. Так, О. О. Корнілов, услід за С. Г. Бережаном наголошує на необхідності окреслення таксономії, яка б дала змогу адекватно ідентифікувати гіпо-гіперонімічні відношення. Науковець убагає шляхи вирішення проблеми в приведенні у відповідність укладачами словників мовної таксономії з науковою; розробленні єдиного зразка виявлення диференційних сем і відповідного тлумачення всієї множини однотипних одиниць [6: 36].

Термін "гіпонімія" вперше вжив у мовознавстві Джон Лайснз на позначення родовидових відношень включення однорідних одиниць у відповідний клас [2: 104]. Тобто вже в першовживанні поняття "гіпонім" застосовувалося щодо мовних рівнів як універсальне. Проте таксономічну складність посилює факт, що ФО (окрім фразеологізмів у вузькому значенні) мають предикативну аксіосемантику, структура якої, порівняно з ідіоматичною, набагато складніша.

Щодо семантичної моделі гіпероніма, то доречно зауважити що він насправді не містить реальної множини сем усіх можливих гіпонімів, оскільки вказує на них узагальнено.

Гіпо-гіперонімічні відношення у сфері лексем, фразеологізмів, категорій, концептів тощо наочно демонструють застосовність терміну для міждисциплінарних (когнітивних, лінгвокультурологічних) досліджень. На ключовий характер цих відношень для репрезентації мовних картин світу й структуризації їх компонентів від лексичного рівня до граматичного й концептуального (фрейм-гіпероніми) наголошували когнітивісти С. А. Жаботинська [7], В. Н. Телія [8].

Категорія гіпо-гіперонімії особливо застосовна в теорії перекладу й зіставному вивченні мовних одиниць, в тому числі й ФО. Вона є одним із різновидів міжмовних відношень ФО і включає як аспектну, так і функціонально-семантичну співвіднесеність. За А. В. Куніним ФО, які виявляють часткове, включене, узагальнене або інші значення стосовно інших одиниць є "структурними синонімами", що є ще однією назвою досліджуваної таксономії [9: 7]. Цей тип міжмовних відношень ФО разом із відношеннями сино-, анто-, полі- й енантіосемії може бути окремим аспектом денотативного аналізу прислів'їв у різноструктурних мовах на достилістичному рівні й має актуальність для перекладознавства й практичного освоєння іноземними мовами. Розглянемо, наприклад фразеологізм *to take something in hand*, який може бути перекладений російською кількома ФО з конкретизованим значенням: *наложить руку на что-либо / прибрать что-либо к рукам / взять в свои руки* (ситуацію тощо). Або широкоживаний ідіоматичний варваризм *second hand*, який, маючи в мові-реципієнті значення з *других рук, від іншої особи (отримати, дізнатися, купити)*, закріпився в українській мові тільки гіпонімічним варіантом *купити з других рук*.

Прикметно, що вирішенню питань обсягу значення ФО в перекладознавстві й компаративістиці передують аналіз мотивованості ФО, символічності його компонентів, особливої уваги до ФО реченнєвої (переважно неідіоматичної) структури [10]. Так, якщо ФО *der Boden brennt j-m unter den Füßen* містить прозору метафору зі стереотипними символами, а тому має повні відповідники в українській та російській мовах (*Земля палає у когось під ногами, Земля горит у кого-либо под ногами*), то міжмовна вмотивованість інших менша. Так, для автентичного носія німецької мови "реальність образу допомагає зрозуміти переносне значення зворота, наприклад: *j-m schwilt der Kamm* – хтось сердиться, хмуриться, гордує" [10: 11]. Проте в інших мовних картинах світу, де войовничий стереотипний образ півня менш поширений, така ФО може бути мотиваційно непрозорою.

Водночас науковець і методист О. Д. Райхенштейн своєрідно окреслює проблему загального й конкретного значення ФО, зазначаючи що більшість фразеологізмів "байдужі до характеру суджень, що виражаються фразами за їхньою участю. Найчастіше це окремі судження, застосовні тільки в якійсь конкретній ситуації; однак вони можуть містити й загальні судження, що констатують певні закономірності, типові зв'язки тощо". Як приклад узагальненого й конкретизованого поширювальними компонентами ФО можна навести: *Dir kalbt der Ochs – тебе везет* (конкретне судження) – *Dem Glücklichen kalbt der Ochs – у щастливця и бык телится* (загальне судження) [10: 13-14].

Широкий підхід до тлумачення гіпо-гіперонімії полягає в розгляді її як мовної універсалії лексико-фразеологічного рівня або співвіднесеності з польовою структурою. Так, С. Г. Шафіков, вважаючи категорії своєрідними універсаліями мовних одиниць семантичного рівня (гіперонім, гіпонім, лакуна, полісемія, простий знак і т. д.), екстраполює їх у сферу мовної типології, згідно з якою мови можна класифікувати за ступенем превалювання загальних номінацій (гіперонімів): 1) таксономічно широкі, зі значним поширенням гіперонімів; 2) таксономічно вузькі, тобто з відносно невеликим поширенням гіпонімів і спеціальних номінацій; 3) таксономічно середні, тобто з використанням і тих і інших [11: 77].

Під "таксономічною шириною" лінгвіст має на увазі певну кількість додаткових інтегральних сем, які, разом з основними конструюють семантичне поле: "Додаткові інтегральні семи створюються при нейтралізації диференційних сем; при цьому створюється загальний смисл, що об'єднує суміжні" [11: 77].

Одним із етапів моделювання лексико-фразеологічних полів, зокрема німецької мови, А. Ю. Гусева вважає саме "вияв лексико-фразеологічних універсалій, що відображують парадигматичні відношення (полісемія, синонімія, антонімія, гіпо- й гіперонімія); установлення кількісних особливостей цих категорій" [12: 8].

В. Н. Телія узагальнила цей аспект ще глибше, включивши польову (гіперонімічну) структуру як одну із семи компонентів (поруч із категоріально-граматичною, денотативною, емотивною, раціонально-оцінною, образно-асоціативною, нормативно-стилістичною) семантичної структури в мові взагалі [8].

Отже, відношення гіпо-гіперонімії у фразеології є випадками семантичного включення або відношення "часткове" – "загальне", де опозит "гіпонім" означає семантичну величину (множину) А, яка включається у відповідну величину (множину) В, тобто одна ФО позначає відносно іншої більш загальну ідіоматичну або предикативну семантику. Гіпо-гіперонімія є найбільш вдалою таксономією тотожності й відмінності. Маємо на увазі, що повна відмінність значення ФО як і повне включення (відношення гіпо-гіперонімії) є полярними виявами як внутрішньомовної, так і міжмовної відповідності ФО. Між цими виявами можливі й проміжні: семантичний зсув, фразеологічна багатозначність тощо, які таксономічно й методологічно можна розглядати як явища одного рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Рус. язык, 1985. – 238 с.
2. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
3. Ожегов С. И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка) / С. И. Ожегов // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М. : Знание, 1974. – 352 с.
4. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли ; [пер. с фр. К. А. Долинина]. – М. : Иностранная литература, 1961. – 394 с.
5. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – [2-е изд., доп.]. – М. : Рус. яз., 2000. – 856 с.
6. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.
7. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ : типы фреймов / С. А. Жаботинская // Вісник Черкаського державного університету імені Б. Хмельницького. Серія : Філологічні науки. – Черкаси. – 1999. – Вип. 11. – С. 12–25.
8. Телія В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телія // Язык. Семиотика. Культура. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1996. – 288 с.
9. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка. Опыт систематизированного описания / А. В. Кунин. – М. : Международные отношения, 1972. – 289 с.
10. Райхштейн А. Д. Немецкие устойчивые фразы / А. Д. Райхштейн. – М. : Просвещение, 1971. – 182 с.
11. Шафиков С. Г. Лексическая типология языков : [учебное пособие] / С. Г. Шафиков. – Уфа : РИО БашГУ, 2005. – 164 с.
12. Гусева А. Е. Основы лингвокультурологического моделирования лексико-фразеологических полей в немецком и русском языках : автореф. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / А. Е. Гусева. – Москва, 2008. – 44 с.
13. Коновалова Е. А. Гипер-гипонимия в экономической терминологии / Е. А. Коновалова // Филологические студии. – Симферополь, 2001. – № 2. – С. 79–85.
14. Панько Т. І. Українське термінознавство : [підручник] / [Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П.]. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Shanskii N. M. Frazеologіia sоvremennogo russkogo yazyka [Phraseology of Modern Russian] / N. M. Shanskii. – M. : Rus. yazyk, 1985. – 238 s.
2. Bol'shoi entsyklopedicheskii slovar'. Yazykoznanіe [The Big Encyclopedic Dictionary. Linguistics] / [gl. red. Yartseva]. – M. : Bol'shaia Rossiiskaia entsyklopediia, 1998. – 685 s.
3. Ozhegov S. I. O strukture frazeologii (v sviazi s proektom frazeologicheskogo slovaria russkogo yazyka) [About Phraseological Structure (in the Connection with the Project of the Phraseological Dictionary of Russian Language)] / S. I. Ozhegov // Leksikologіia. Leksikografiia. Kul'tura rechi [Lexicology. Lexicography. Speech Culture]. – M. : Znanіe, 1974. – 352 s.
4. Balli Sh. Frantsuzskaia stilistika [The French Stylistics] / Sh. Balli ; [per. s fr. K. A. Dolinina]. – M. : Inostrannaia literatura, 1961. – 394 s.
5. Krysin L. P. Tolkovyi slovar' inoyazychnykh slov [The Explanatory Dictionary of Foreign Words] / L. P. Krysin. – [2-e izd., dop.]. – M. : Rus. yaz., 2000. – 856 s.
6. Chernigov O. A. Yazykovye kartiny mira kak proizvodnye natsional'nykh mentalitetov [Language Worldview as Derivatives of National Mentalities] / O. A. Kornilov. – [2-e izd., ispr. i dop.]. – M. : CheRo, 2003. – 349 s.

7. Zhabotinskaia S. A. Kontseptual'nyi analiz : tipy freimov [The Conceptual Analysis : Types of Frames] / S. A. Zhabotinskaia // Visnyk Cherkas'kogo derzhavnogo universytetu imeni B. Khmel'nyts'kogo. Seriya : Filologichni nauky [Cherkassy State University Journal Named after Bogdan Khmel'nyts'kyi. Series : Philological Sciences]. – Cherkasy. – Vyp. 11. – S. 12–25.
8. Teliia V. N. Russkaia Frazeologiya. Semanticheskii i lingvokul'torologicheskii aspekty [Russian Phraseology. Semantic, Pragmatical and Linguocultural Aspects] / V. N. Teliia // Yazyk. Semiotika. Kul'tura [Language. Semiotics. Culture]. – M. : Shkola "Yazyki russkoi kul'tury", 1996. – 288 s.
9. Kunin A. V. Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyka. Opyt sistematizirovannogo opisaniia [Phraseology of Modern English Language. Experience of the Systematized Description] / A. V. Kunin. – M. : Mezhdunarodnye otnosheniia, 1972. – 289 s.
10. Raikhshtein A. D. Nemetskie ustoichivye frazy [German Steady Phrases] / A. D. Raikhshtein. – M. : Prosveshchenie, 1971. – 182 s.
11. Shafikov S. G. Leksicheskaia tipologiya yazykov [Lexical Typology of Languages] : [uchebnoe posobie] / S. G. Shafikov. – Ufa : RIO BashGU, 2005. – 164 s.
12. Guseva A. E. Osnovy lingvokul'torologicheskogo modelirovaniia leksiko-frazeologicheskikh polei v nemetskom i russkom yazykakh [Bases of Linguocultural Modeling of Lexicological and Phraseological Fields in German and Russian Languages] : avtoref. na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk : spets. 10.02.20 "Sravnitel'no-istoricheskoe, tipologicheskoe i sopostavitel'noe yazykoznanie" / A. E. Guseva. – Moskva, 2008. – 44 s.
13. Konovalova E. A. Giper-giponimiia v ekonomicheskoi terminologii [Hyper-Hyponymy in the Economic Terminology] / E. A. Konovalova // Filologicheskie studii [Philological Studios]. – Simferopol', 2001. – № 2. – S. 79–88.
14. Pan'ko T. I. Ukrains'ke terminoznavstvo [Ukrainian Terminology] : [pidruchnyk] / Pan'ko T. I., Kochan I. M., Matsiuk G. P.]. – L'viv : Svit, 1994. – 216 s.

Матеріал надійшов до редакції 04.04. 2012 р.

***Маштакова Н. В. Гипо- и гиперонимические отношения в сфере фразеологизмов
разноструктурных языков.***

В статье раскрывается сущность гипо-гиперонимических отношений фразеологических единиц на материале разноструктурных языков. Подается определение терминопонятий "фразеологическая единица", "гипоним" и "гипероним" сквозь призму фразеологии разноструктурных языков. Обосновывается значение фразеологии в узком и широком понимании. Определяется мотивированность фразеологизмов в разноструктурных языках. Очерчивается важность междисциплинарного исследования гипо- и гиперонимических отношений в сфере фразеологии. Внимание уделено проблеме общего и конкретного значения фразеологических единиц.

***Mashtakova N. V. Hypo- and Hyperonimal Relations in the Phraseological Sphere of Languages
of Different Structures.***

The article reveals the essence of hypo- and hyperonimal relations of phraseological units of languages of different structures. It deals with definitions "phraseological unit", "hyponym" and "hyperonym" through phraseology of languages of different structures. The phraseology in the narrow and wide understanding is proved. The motivation of phraseological units in the languages of different structures is defined. The importance of interdisciplinary research of hypo- and hyperonimal relations in the phraseology sphere is outlined. The thorough attention is paid to the problem of the general and concrete value of phraseological units.